

محمد صادق نجمی

در دو مقاله گذشته، با بنای حرم بقیع و تحولی که در طول تاریخ، در اصل این بنای مقدس به وجود آمده و همچنین با تاریخ ساختمان گنبد و بارگاه با عظمت آن و بانی اصلی و معمارش آشنا شدیم، اینک در تکمیل همین بحث لازم است دو موضوع دیگر را مورد بررسی قرار دهیم:

۱ - بیان تعمیرات و اصلاحاتی که در طول چند قرن، در این حرم شریف، انجام گرفته است.

۲ - خصوصیتی که همانند سایر حررها در این حرم نیز وجود داشته و یا ویژگی‌هایی که منحصرأ این حرم شریف از آنها برخوردار بوده است.

امید است آشنایی با این دو موضوع، همانند اصل بحث، برای خوانندگان عزیز مفید و سودمند باشد.

پس از نیم قرن از بنای اصلی حرم و مجدداً پس از گذشت یک قرن از تعمیر اول آن، انجام گرفته است؛ زیرا:

الف - این امری است مسلم که بنای اصلی این گنبد و بارگاه، به دستور مجدالملک براوستانی انجام پذیرفته و تاریخ روشن دارد، و مورخان در این مورد صراحت و اتفاق نظر دارند. طبیعی است، در بنای چنین ساختمانی، با آن اهمیت و قداست، پیش بینی‌های لازم در دوام و استحکام نه برای یک قرن و دو قرن، بلکه برای قرون متمادی منظور می‌گردد. مشابه و قرینه ساختمان این حرم، ساختمان حرم کاظمین - ع - و حضرت عبدالعظیم حسنی است^۴ که پس از گذشت ده قرن، هنوز هم در میان آثار مذهبی و باستانی، با قامتی استوار و محکم ایستاده‌اند. بنابراین چنین بنای مستحکم پس از گذشت پنجاه یا یکصد و پنجاه سال، نیازمند تجدید بنا نخواهد بود. گذشته از آن، حفظ کتیبه‌های متعدد، خود دلیل واضح و روشن بر این حقیقت است؛ زیرا در صورت تجدید اصل بنا به وسیله یکی از آن دو خلیفه، حفظ کتیبه مفهومی ندارد.

ب - دلیل دوم بر عدم تجدید بنا، به وسیله دو خلیفه یاد شده، گفتار ابن نجار (متوفای ۶۴۳) می‌باشد که گنبد حرم بقیع را چنین توصیف می‌کند: «والقبران فی قبة کبيرة عالیة قديمة البناء»^۵ و مشابه همین توصیف را، خالد بن عیسی البلوی که در سال ۷۴۰ بقیع را دیده، آورده است.^۶

این توصیف نشانگر قدمت این حرم شریف است که نه با تجدید بنای دوران معاصر ابن نجار و نه با دوران خالد بلوی قابل تطبیق است.

ج - نکته جالب این است که سمهودی پس از نقل نظریه خویش (که اصل بنای حرم قبل از مستر شد است) و پس از نقل گفتار ابن نجار در مورد عظمت و قدمت حرم بقیع، می‌گوید: این گنبد و بارگاه، امروز هم به همان شکل و دارای همان خصوصیتی است که ابن نجار آن را توصیف نموده است؛ «وقد قال ابن النجار ان هذه القبة قديمة البناء، و

۴ - قبلاً اشاره گردید که بانی هر سه حرم شریف، مجدالملک براوستانی است.

۵ - اخبار المدینه، از انتشارات مکتبة الثقافه، مکه مکرمه، ص ۱۵۳.

۶ - تاج المفرق فی تحلیه علماء مشرق، چاپ مطبعة فضاله، مغرب، ج ۱، ص ۲۸۸ و ۲۸۹.

وصفها بماهی علیه الیوم)^۷؛ یعنی همانگونه که در این حرم، قبل از ابن نجار تغییر اساسی داده نشده، بعد از وی نیز، تا امروز؛ یعنی اوائل قرن دهم هجری که سمهودی زندگی می‌کرده، هیچ تغییر و تحوّل در اصل ساختمان آن به وجود نیامده است.

د - سرانجام باید این نکته را اضافه کنیم: برخلاف نظر صریح مورخان، در مورد بانی اصلی گنبد و بارگاه ائمه بقیع (مجدالملک)، هیچ دلیل قابل استناد و تاریخی وجود ندارد که مؤید و نشانگر نقش یکی از خلفا و سلاطین در اصل بنای این ساختمان و ایجاد این گنبد و بارگاه باشد. و از اینجاست که می‌توان با اطمینان و تأکید اظهار نمود، دو کتیبه‌ای که سمهودی از آنها یاد نموده مربوط به تعمیر حرم بقیع بوده است، همانگونه که خود وی این مطلب را مورد تأیید قرار داده است.

۳ - تعمیر حرم ائمه بقیع به دستور سلطان محمود:

تعمیر سوم حرم شریف، متعلق به اوائل قرن سیزدهم هجری است که به دستور سلطان محمود؛ خلیفه عثمانی انجام گرفته است.

فرهاد میرزا که در سال ۱۲۹۲ هـ. به حج مشرف شده است می‌نویسد:

تعمیر بقعه مبارکه در بقیع، از سلطان محمود خان،^۸ در سنه یکهزار و دو بیست و سی و چهار هجری به دست محمد علی پاشای مصری و به امر سلطان واقع شد.^۹
ولی نایب الصدر شیرازی می‌گوید: در سر در بقیع، قصیده‌ای طولانی، به زبان ترکی حکاکی شده که در مصرع آخر آن، تعمیر کننده، محمود خان و تاریخ تعمیر ۱۲۳۳ قید شده است.

این بود سه مورد از تعمیرات حرم بقیع که با تاریخ روشن و مشخصات عاملان آنها، به دست ما رسیده است، ولی بطور مسلم تعمیرات و اصلاحات به عمل آمده در حرم بقیع، منحصر به موارد یاد شده نبوده، بلکه چنین تعمیرات و اصلاحاتی مکرر، طبق

۷ - وفاء الوفا، ج ۳، ص ۹۱۶.

۸ - وی سلطان محمود ثانی سی امین سلطان عثمانی است که در سال ۱۲۲۳ در ۲۴ سالگی به سلطنت رسیده و در سال ۱۲۵۵ هـ. از دنیا رفته است. نک: قاموس الاعلام ترکی، ج ۶، ص ۴۲۲۵.

۹ - سفر نامه فرهاد میرزا، چاپ مطبوعاتی علمی ۱۳۶۶ ش. تهران، ص ۱۴۱.

مقتضیات و ایجاب شرایط بدون این که تاریخ آنها مشخص و یا در منابع منعکس شود صورت گرفته است. و لذا فرهاد میرزا پس از بیان سوّمین تعمیر که به وسیله سلطان محمود به عمل آمده است، می‌گوید: و امسال هم تعمیرات لازمه آن را به عمل آورده‌اند.^{۱۰} و نایب‌الصدر می‌گوید: و این اوقات، جناب امین‌التجار؛ حاجی عبدالحسین، در مرمت موفق شده‌اند.^{۱۱}

بهر حال این تعمیرات، همانند احداث اصل ساختمان گنبد و بارگاه، بر قبور ائمه بقیع - علیهم السلام - نشانگر اهتمام و توجه تام مسلمانان در طول تاریخ به این حرم شریف می‌باشد که بالطبع توجه خلفا و سلاطین را نیز بر این جایگاه مقدس و منبع نور و هدایت سوق داده است.

ویژگیها و خصوصیات حرم شریف:

در مورد ویژگیها و خصوصیات حرم بقیع، موضوعاتی را مطرح و مورد بررسی قرار می‌دهیم:

۱ - حرم بقیع هشت ضلعی بوده است:

بطوری که در گذشته ملاحظه فرمودید، بیشتر نویسندگان در آثار تاریخی و سیاحتنامه‌های خود، که در باره حرم و گنبد و بارگاه ائمه بقیع سخن به میان آورده‌اند، عظمت، ارتفاع، قدمت و استحکام آن را مورد توجه قرار داده و از این ابعاد به معرفی آن پرداخته‌اند، ولی مرحوم میرزا حسین فراهانی^{۱۲} که در سال ۱۳۰۲ هـ. این حرم شریف را زیارت نموده، به دو جنبه دیگر آن نیز توجه کرده است. او به شش ضلعی بودن ساختمان حرم از نظر مهندسی و همچنین به چگونگی داخل و خارج این گنبد شریف از لحاظ رنگ اشاره نموده و در ضمن معرفی قبور افراد مشهور در بقیع، چنین

۱۰ - همان.

۱۱ - تحفة الحرمین، ص ۲۲۷.

۱۲ - میرزا محمد حسین فراهانی در سال ۱۲۶۴ هـ. در قرية آهنگران از قرای فراهان متولد گردید، پدرش میرزا مهدی معروف به ملک‌الکتاب از شعرا و خوشنویسان دوران فتحعلی شاه است.

می نویسد: «اول چهار نفر از ائمه اثنی عشر - صلوات الله علیهم اجمعین - است که در بقعه بزرگی که به صورت هشت ضلعی ساخته شده است واقعدند و اندرون و گنبد آن سفید کاری است».^{۱۳}

۲ - حرم بقیع دارای دو درب بوده است:

بنا به گفته ابن نجار، مدینه شناس معروف (متوفای ۶۴۷) حرم ائمه بقیع، دارای دو درب که یکی از آنها همیشه و در تمام اوقات روز، به روی زائرین باز بوده است. وی در ضمن اشاره به عظمت و قدمت و ارتفاع ساختمان این گنبد و بارگاه می نویسد: «و علیها بابان یفتح أحدهما فی کل یوم للزیارة».^{۱۴}

۳ - محراب حرم بقیع:

یکی دیگر از خصوصیات این حرم شریف داشتن محراب است. در این مورد سمهودی می نویسد: «و رأیت فی أعلى محراب هذا المشهد: امر بعمله المنصور المستنصر بالله».^{۱۵}

۴ - حرم بقیع خادمانی داشته است:

شواهد تاریخی نشانگر این است که حرم شریف بقیع نیز مانند سایر حرمها دارای خادم، کفشدار و زیارتنامه خوانهای متعدد بوده است. در این زمینه ما به نقل مطالب سه تن از نویسندگان که هر یک دارای نکات قابل توجه و حائز اهمیت می باشند، می پردازیم: نایب الصدر شیرازی می گوید: سه شنبه هیجدهم (محرم ۱۳۰۶ هـ.) به عنوان آستان بوسی حضرت مجتبی - علیه سلام الله - به بقیع رفتیم، با این که سه ساعت از آفتاب برآمده بود، خدام نیامده بودند. ساعتی در بیرون بقعه، روی زمین عرش مکین

۱۳ - سفر نامه فراهانی (ص ۲۲۸ این کتاب) به کوشش مسعود گلزاری در سال ۱۳۶۲ شمسی چاپ شده است.

۱۴ - اخبار مدینه الرسول، چاپ مکتبه دارالثقافه، مکه مکرمه، ص ۱۵۳. همین مطلب در وفاء الوفا، ج ۳، ص ۹۱۶ آمده است.

۱۵ - وفاء الوفا، ج ۳، ص ۹۱۶.

نشسته، دو سودانیه کفشدار صحبتی می نمودند که اسامی خدام از این قرار است: سید عبدالکریم، سید جعفر، سید زین العابدین، سید احمد من بنی الحسن. سپس می گوید: سؤال نمودم «كَمْ رِيَالٍ يُوَصَّلُ إِلَيْهِمْ مِنْ طَرَفِ الْحَاجِّ؟ قَالَتْ لَا تَقُلُّ رِيَالٍ بَلْ لِيَرَاتٍ وَجَنَاتٍ^{۱۶} وَ الْوَفَّ وَ مَاتَ» بعد از ساعتی آمدند در روضه مبارکه را گشودند و مشرف شدم، انگشتر فیروزجی داشتیم، تمنا نمودند، نیاز نمودم^{۱۷}.

امین الدوله^{۱۸} در سفر نامه خویش می نویسد:

یکشنبه یازدهم محرم ۱۳۱۶، علی الصباح مُحَرَّمِ كَعْبَةِ مَقْصُودِ و فوز به مقام محمود شدم و از دل و جان، به آن آستان نماز آوردم. هوا روشن شد، هوای بقیع و زیارت انمه هدی کردم، آنجا جز حاج صادق یزدی و یک ضعیفه کفشدار و یک سقا کسی نبود. کلیددار، متولی و زیارت نامه خوان حضور نداشتند. در ب بقعه متبرکه بسته و مقل بود، بی آنکه سبب معلوم شود. از بیرون سر بر آستان نهادم، زیارت خواندم و نماز زیارت گزارده، برگشتم... به چند نفر از حاجیها و هم سفرهای ایرانی، حضور داده و بسته بودن در ب حرم انمه - صلوات الله عليهم اجمعین - به تواتر گفتند که این معامله به تعمد است. در این اثنا شیخ جزاء و حاج صادق آمدند و خلاصه تحقیقات آنها این که: حضرت شریف به جناب شیخ الحرم، شرحی نوشته، توصیه کرده اند که چون زوار کرام و مردم جلیل و نبیل از ایرانیان، به مدینه طیبه می آیند، اهتمام کنید خدام و کلید داران و متولیان طمع و توقع بی جا در اخذ و عمل ناروا را نکنند. شیخ الحرم نظر به توصیه شریف قدغن کرده اند از زوار چیزی گرفته نشود و چون در بقعه بقیع بر سبیل مقطوع از هر کس چند قرش گرفته می شد سید عبدالکریم برزنجی کلیددار بقعه شریفه از حکم شیخ الحرم اعراض و در خانه نشسته، به بقیع نیامده است که در به روی زوار بگشاید. در این مبحث بودیم که سید

۱۶ - جمع جنی واحد پول مصر است.

۱۷ - تحفة الحرمین، ص ۲۵۷.

۱۸ - امین الدوله میرزا علی خان در سال ۱۳۱۵ هـ. ق. در اوائل سلطنت مظفرالدین شاه، به نخست وزیر رسید و در سال ۱۳۱۶ عزل گردید و در سال ۱۳۲۲ هـ. ق. از دنیا رفت. وی در ایجاد رسم الخط جدید (شکسته نستعلیق) و طرز ساده نویسی از سرآمدان زمان خویش به شمار می آید. نک: لغتنامه دهخدا. و می توان سفرنامه او را به عنوان نمونه ای از رسم الخط وی، معرفی نمود که در کتابخانه عمومی آیه الله العظمی مرعشی قم به شماره ۲۵۳۳۳۷ موجود است.

حسن هم وارد شد و گفت قضیه همین است. گفتیم این چه شیخ الحرم است که حکمش در سید عبدالکریم به نقیض مقصود اثر می‌کند؟!

وی پس از شرح مفصل درباره ملاقات و بحث و گفتگویی که با شیخ الحرم داشته و منجر به باز شدن حرم بقیع گردیده است، می‌گوید:

گفتم بروید و درب حرم را باز کنید تا من...^{۱۹} شما را بدهم، رفت و...^{۲۰} در را گشود، زوار هم الحق بی مروتی کردند و دست خود را بسته، نقیبی به کفشدار ندادند، چه رسد به کلیددار! جناب حاج میرزا آقا امام جمعه تبریز با همت بلند و نیت ارجمند، حاضر شده‌اند در تبریز محلی معین کنند که هر ساله هزار تومان برای خدام این حرم مطهر، عاید شود.^{۲۱}

ابراهیم رفعت پاشا که برای آخرین بار در سال ۱۳۲۵ ه. به عنوان «امیر الحاج مصری» به حج مشرف شده است، می‌نویسد: مردم مدینه در روزهای پنجشنبه به زیارت بقیع می‌روند و بر روی قبرها دسته‌های گل و ریحان قرار می‌دهند و هیچ شیعه داخل حرم اهل بیت نمی‌گردد مگر این که پنج قروش (به خدام) بپردازد، همانگونه که به هیچ کس اجازه ورود به داخل کعبه و حجره نبوی داده نمی‌شود، مگر یک ریال بدهد، تازه این برای افراد عادی است و از افراد ثروتمند وجه بیشتری دریافت می‌شود.^{۲۲}

نویسند: مقایسه گفتار ابن نجار با گفتار سه نویسنده یاد شده، نشانگر دگرگونی و تحوّل است که در حرم بقیع، در طول چندین قرن، در اثر شرایط، به وجود آمده است؛ بطوری که در دورانهای گذشته، درب این حرم مانند سایر حرمها در تمام روز، به روی زائران و علاقه‌مندان باز بوده ولی در قرن اخیر کلیددار و متولیان آن، کسانی بودند که جهت تأمین معاش و کسب درآمد بیشتر، محدودیتهایی برای زائران قائل گردیده و از آنان سلب آزادی می‌نمودند.

۱۹ - یک کلمه ناخوانا.

۲۰ - یک کلمه ناخوانا.

۲۱ - مرآت الحرمین، ج ۱، ص ۴۲۷. این کتاب در سال ۱۳۴۳ ه. در مصر چاپ شده است.

۲۲ - سفرنامه امین الدوله - این سفرنامه شماره صفحه ندارد.

۵ - تزئینات حرم بقیع:

حرم ائمه بقیع، همانند سایر حرمها، دارای ضریح، روپوش ضریح، چلچراغ، شمعدان و فرش بوده که در صفحات آینده ملاحظه خواهید فرمود و نیازی به تکرار آن نیست.

۶ - حرم بقیع صحن نداشته:

بر خلاف حرم سایر ائمه و بقعه و بارگاه بیشتر امام زادگان که علاوه بر ساختمان حرم و بقعه، دارای صحن و حیاط وگاهی دارای صحنهای متعدد و وسیع می‌باشند. حرم مطهر بقیع، دارای صحن و سرا نبوده است. شاهد بر این مطلب، این است که نه تنها در گفتار هیچ یک از مورخان و جهانگردان به وجود صحن و سرایی برای این حرم شریف، تصریح و یا اشاره‌ای نگردیده، بلکه در کلمات بعضی از آنان نبودن صحن و سرا در حرم بقیع بوضوح ذکر شده است؛ از جمله در سفر نامه سیف الدوله که در سال ۱۲۷۹ هـ. سفر حج نموده، چنین آمده است: و اما بقیع در خارج قلعه مدینه به طرف شرق واقع است، مدفن ائمه بقیع، بقعه‌ای دارد بدون صحن.^{۲۳}

و نایب الصدر شیرازی می‌گوید: چنانکه جناب اجل اکرم، وزیر اعظم، امین السلطان - ادام الله اقباله - در چند سال قبل، بنای ساختمان صحن برای بقعه متبرکه حضرت مجتبی - سلام الله علیه - داشتند و کلاً^{۲۴} صلاح ندانستند و عذرهای بدتر از گناه آوردند. و همو می‌گوید: خداوند توفیق دهد کسانی را که سعی نمایند صحن بسازند.^{۲۵} و این بود قسمت دوم این بحث و نکاتی در خصوصیات حرم شریف بقیع.

۲۳ - سفر نامه سیف الدوله به تصحیح علی اکبر خدا پرست، چاپ ۱۳۶۴ ش. ص ۱۴۳.

۲۴ - منظور وی از «وکلا»، سران و امرای مدینه است که از طرف حکام عثمانی تعیین می‌گردید.

۲۵ - تحفه الحرمین، ص ۲۱۲.

۲- ضریح ائمه بقیع:

پس از بررسی تاریخ بقعه و حرم ائمه بقیع، نوبت می‌رسد به موضوع دوم؛ بررسی تاریخ ضریح شریف این بزرگواران:

آنچه از تاریخ به دست می‌آید، این است که قبور ائمه بقیع و جناب عباس، از قدیم الایام و بلکه پیش از قرن هفتم، دارای ضریح و صندوق بوده‌اند که به مناسبت نزدیکی و اتصال قبور ائمه - علیهم السلام - همه آنها در داخل یک ضریح و قبر جناب عباس به علت فاصله آن با این قبور، دارای ضریح مستقل بوده است و در قرنهای اخیر علاوه بر این دو صندوق، یک ضریح مشبک و چوبین بزرگ هم ساخته شده که هر دو صندوق در داخل آن قرار داشته‌اند.

اما صندوق قدیمی:

همانگونه که اشاره شد، این دو صندوق از نظر تاریخی دارای قدمت و سابقه بس طولانی، مخصوصاً ضریح ائمه بقیع، از نظر استحکام و ظرافت و زیبایی جالب توجه بوده است. بطوری که مؤلفان و تاریخ نویسان در وصف آن، قلم فرسایی‌ها کرده و این ظرافت و زیبایی را به وسیله نوشته‌هایشان به نسلهای آینده منتقل نموده‌اند که ماگفتار چند تن از این مورخان را در اختیار خواننده ارجمند قرار می‌دهیم:

۱- تا آنجا که ما به دست آورده‌ایم، در تاریخ برای اولین بار که از صندوق قبور ائمه بقیع سخن به میان آمده و ظرافت و زیبایی آن توصیف شده، به وسیله جهان‌گرد معروف ابن جبیر (متوفای ۶۱۴ هـ. مورخ اهل سنت) می‌باشد او در باره این قبور و ضریح آنها می‌گوید:

...و قبرشان بزرگ و از سطح زمین بلندتر و دارای ضریحی از چوب می‌باشند که بدیعترین و زیباترین نمونه است از نظر فن و هنر، و نقوشی برجسته از جنس مس بر روی آن ترسیم و میخکوبی‌هایی به جالبترین شکل در آن تعبیه شده است که نمای آن را هر چه زیباتر و جالبتر نموده است.

- سپس می‌گوید: ضریح ابراهیم فرزند پیامبر نیز به همین شکل است.^{۲۶}
- ۲- خالد بن عیسی البلوی که در سال ۷۴۰ این ضریح شریف را زیارت کرده، مشابه همین مطالب را نقل کرده و می‌گوید: «والقبران [قبر العباس و الائمة الاربعة] مرتفعان عن الارض متسعان مفشیان بالواح ملصقة ابداع الصاق مرصعة بصفائح الصفر و مکوکبة بمسامیر علی ابداع صفة و أجمل منظر».^{۲۷}
- ۳- ابن بطوطه جهانگرد معروف نیز می‌گوید: «و رأس الحسن الی رجلی العباس و قبرهما مرتفعان عن الأرض متسعان مفشیان بالواح بديعة الالصاق مرصعة بصفائح الصفر البديعة العمل».^{۲۸}
- ۴- سمهودی مورخ و مدینه شناس معروف (متوفای ۹۱۱) می‌گوید: «و قبر العباس و قبر الحسن مرتفعان من الارض متسعان مفشیان بالواح ملصقة ابداع الصاق مصفحة بصفائح الصفر مکوکبة بمسامیر علی ابداع صفة و أجمل منظر».^{۲۹}
- ۵- بتونوی مصری می‌نویسد: «و مقصورة سيدنا الحسن فيها فخيمة جداً و هي من النحاس المنقوش بالكتابة الفارسية وأظن أنها من عمل الشيعة الاعجام».^{۳۰} ضریح حضرت حسن - ع - در داخل این قبه، خیلی بزرگ و از مس ساخته شده و خطوطی فارسی بر آن نقش بسته است، به گمانم از آثار شیعیان عجم باشد.

دو نکته قابل توجه:

- این بود مشاهدات تعدادی از نویسندگان و مورخان در باره ضریح ائمه بقیع - علیهم السلام - در طول هفت قرن از اوائل قرن هفتم تا اوائل قرن چهاردهم هجری.
- در اینجا تذکر دو نکته را در ارتباط با این موضوع لازم می‌دانیم:
- ۱ - بطوری که ملاحظه فرمودید علی رغم توصیف صندوق و ضریح ائمه بقیع در

۲۶- رحلة ابن جبیر - چاپ دارالکتاب اللبنانیة، ص ۱۴۴.

۲۷- تاج المفرق فی تحلیه علماء مشرق - چاپ مطبعة فضاله مغرب ج ۱، ص ۲۸۹-۲۸۸.

۲۸- رحلة ابن بطوطه، ص ۱۱۹. وی این کتاب را در سال ۷۵۷ نوشته است.

۲۹- وفاء الوفا، ج ۳، ص ۹۱۶.

۳۰- رحلة بتونوی، ص ۲۳۷. این کتاب سفر نامه حج سال ۱۳۲۷ هـ است که در سال ۱۳۲۹ در مصر چاپ شده است.

منابع متعدد، در هیچیک از این منابع، در مورد تاریخ دقیق ساخت این ضریح و یا بانی و سازنده آن، ذکری به میان نیامده است، ولی با توجه به قدمت آن و اهتمام مجدالملک براوستانی به ساختمان حرمها و احداث گنبد و بارگاه ائمه هدی و جناب ابراهیم و عثمان بن مظعون در بقیع و ساختمان حرم کاظمین - علیهما السلام - و حضرت عبدالعظیم و سایر حرمها و مشابیهت ضریح جناب ابراهیم با ضریح ائمه بقیع می توان با ظن قریب به یقین ادعا نمود که ضریحهای سه گانه در بقیع نیز به دستور وی ساخته شده است؛ زیرا بعید است شخصی همانند مجدالملک با علاقه شدید و امکانات فراوانی که در اختیار داشته است بقعه ای با آن عظمت بنا کند ولی از ساختن ضریح و صندوق بر روی این قبور، غفلت ورزد. به هر حال وجود خطوط فارسی نیز مؤید این است که این ضریح به قول بتنونی از آثار ایرانیان است.

و اگر این حدس و گمان واقعیت داشته باشد، بانی این ضریحها و تاریخ تقریبی ساخت آنها، روشن خواهد گردید که همزمان با ایجاد بقعه ائمه بقیع، در نیمه دوم قرن پنجم هجری، به دستور مجدالملک ساخته شده است.

۲ - نکته دوم این که بر خلاف گفتار ابن جبیر و چهار تن دیگر از مورخان قدیم، تا قرن دهم هجری که صندوق ائمه بقیع، از چوب و مزین به نقوش و صفحات فلزی از جنس مس بوده است، ظاهر گفتار بتنونی این است که این صندوق فلزی و از جنس مس می باشد و این گفتار در صورت صحت، نشانگر تعویض صندوق قبلی در قرنهای اخیر است.

گرچه این احتمال را نمی توان بطور قطع مردود دانست، ولی به نظر می رسد که چنین تغییر و تعویضی صورت نگرفته است و بر خلاف نظریه مورخان قدیمی، که در اثر مشاهده و تماس نزدیک بوده، نظریه بتنونی مستند به حدس و گمان می باشد؛ زیرا وجود ضریح دوم در دوران وی، موجب فاصله و مانع از مشاهده و تماس نزدیک و طبعاً مانع از اظهار نظر قطعی خواهد گردید.

این بود اولین ضریح ائمه بقیع - علیهم السلام - با آن قدمت و سابقه تاریخی.

و اما ضریح دوم:

سید اسماعیل مرندی در کتاب خود؛ «توصیف مدینه» که در سال ۱۲۵۵ تألیف نموده است، می‌گوید:

و هر پنج تن مطهر در یک ضریحند از چوب مشبک، و عباس در بالای سر ائمه اربعه واقع شده و قبرش علی حده است. در میان ضریح و چهار معصوم متصل به یکدیگر و در بالای قبر مطهر پرده کشیده‌اند و یک قبه بزرگ دارد.^{۳۱}

و مرحوم فرهاد میرزا می‌گوید: صندوق ائمه اربعه در میان صندوق بزرگ است که عباس عم رسول الله نیز در آن صندوق قرار گرفته است. متولی آنجا در صندوق را باز کرده به میان ضریح رفته و دور ضریح طواف کردم، میان صندوق و ضریح کمتر از نیم ذر است که به زحمت می‌توان حرکت کرد بلکه برای آدمهای قطور متعسر است.^{۳۲}

میرزا محمدحسین فراهانی می‌نویسد: در وسط این بقعه مبارک صندوق بزرگی است از چوب جنگلی بسیار ممتاز و در وسط این صندوق بزرگ دو صندوق چوبی دیگر است و در این دو صندوق پنج نفر مدفونند یکی امام ممتحن حضرت حسن - سلام الله علیه - و...^{۳۳}

و این بود گفتار شاهدان در مورد ضریح دوم قبور ائمه بقیع که در روی دو ضریح مجزا و مستقل متعلق به ائمه - علیهم السلام - و جناب عباس قرار گرفته بود.

ولی متأسفانه در این منابع، از تاریخ این ضریح هم که مسلماً پس از قرن دهم ساخته شده و همچنین از سازنده آن، که چه کسی بوده است، هیچ اثری به دست نیامد.

چگونگی قبر و ضریح منسوب به فاطمه - علیها السلام -

اکثر مورخان که به معرفی قبه و ضریح ائمه بقیع پرداخته و گاهی به بعضی از جزئیات آنها اشاره‌ای دارند. متأسفانه در مورد چگونگی قبر منتسب به فاطمه

۳۱ - توصیف مدینه، مجله میقات حج - شماره ۵ ص ۱۱۸.

۳۲ - سفرنامه فرها میرزا چاپ علمی، ص ۱۴۰.

۳۳ - سفرنامه فراهانی، ص ۲۲۸.

- علیها السلام - سکوت اختیار نموده‌اند، فقط در آثار چند تن از نویسندگان است که بعضی مطالب و جزئیات در این زمینه منعکس گردیده است و ذکر همین مطالب دارای ارزش تاریخی و گره‌گشای نقاط مبهم، پس از گذشت هفتاد سال از انهدام این حرم و سایر آثار در بقیع و خارج آن است.

و از مجموع این مطالب و بر اساس نقل این نویسندگان که خود شاهد عینی بودند، معلوم می‌شود که قبر منتسب به فاطمه زهرا - علیها السلام - یا فاطمه بنت اسد، در عین حال که در داخل بقعه ائمه بقیع قرار داشت، اما نه در وسط این حرم شریف، بلکه در سمت جنوبی آن و در داخل طاقنمایی در مقابل محراب قرار گرفته بود و مگر چه از سطح زمین قدری بلندتر و مشخص و مورد احترام زائران بوده و زیارت حضرت زهرا - سلام الله علیها - در کنار این قبر خوانده می‌شده، ولی دارای ضریح معمولی، همانند قبور جناب عباس و ائمه - علیهم السلام - نبوده، بلکه یک روپوش قیمتی و گلابتون به روی این قبر کشیده می‌شده، آن هم ظاهراً به هنگام موسم حج و در مواقع کثرت زائران و در قرنهای اخیر در قسمت مقدم این طاق نما، شبکه‌ای از فولاد به صورت حائلی در میان این قبر و فضای عمومی داخل حرم، تعبیه گردیده بود که این شبکه در اصطلاح عامه، به «ضریح حضرت فاطمه» معروف بود؛ همانگونه که محراب به عنوان «محراب فاطمه» معروف شده است و این قسمت از حرم دارای تزیینات مختصری مانند شمعدان و چلچراغ بوده است. و اینک گفتار این نویسندگان:

میرزا حسین فراهانی می‌گوید: در وسط همین بقعه متبرکه در طاقنمای غربی [جنوبی] مقبره‌ای است که به دیوار یک طرف آن را ضریح آهنی ساخته‌اند و می‌گویند قبر فاطمه زهرا - سلام الله علیها - است. در این بقعه مبارکه دیگر زینتی نیست مگر دو چلچراغ کوچک و چند شمعدان برنجی، و فرش زمین بقعه حصیر است.^{۳۴}

نایب الصدر شیرازی می‌گوید: و آثاری در آن بقعه در پیش روی ائمه به طرف دیوار؛ مانند شاه‌نشین ضریح و پرده دارد، می‌گویند جناب صدیقه طاهره - علیها سلام الله -

مدفون است.^{۳۵}

سید اسماعیل مرندی می‌گوید: و محراب قبر حضرت فاطمه - علیها سلام - را زیارت می‌کنند، لیکن قبر فاطمه بنت اسد است و هم پرده دارد. و در مورد فرش حرم می‌گوید: چون که حضرت در میان اهل سنت افتاده‌اند هیچ زینت ندارند، فرش مستعمل دارد، امسال از یزد یک نفر کلان دوز (?) فرش بسیار خوب فرستاده بود، نینداخته بودند، در بالای هم مانده بود.^{۳۶}

و سیف الدوله می‌نویسد: هم در این بقعه علامتی از قبر صدیقه طاهره هست.^{۳۷}

تنها یادگار موجود از حرم بقیع:

این بود آنچه که راجع به قبر و ضریح منتسب به حضرت زهرا - ع - در منابع منعکس گردیده و یا به دست ما رسیده است ولی باید توجه داشت که:
اولاً: متأسفانه هیچ دلیل و شاهد معتبر در مورد تاریخ و بانی این ضریح در دست نیست.^{۳۸}

و ثانیاً: آنچه فراهانی گفته است که این ضریح از آهن است، منظور وی فلزی بودن آن است؛ زیرا این ضریح از فولاد ناب و از نظر فنی دارای ظرافت و استحکام فوق العاده بوده و در عین حال تنها اثر و یادگار موجود و بجای مانده از حرم ائمه بقیع - علیهم السلام - بوده است که و هابیان به هنگام تخریب این حرم شریف، در ۸ شوال ۱۳۴۴ هـ. این ضریح را هفت قطعه نموده، شش قطعه آن را در روی دیوار سمت راست و چپ درب ورودی محوطه حرم حضرت حمزه و قطعه دیگر را در سمت قبور شهدا در احد نصب نموده‌اند و این که می‌بینیم قطعات این ضریح پس از گذشت هفتاد سال تحت تأثیر شرایط جوی قرار نگرفته و هوای مرطوب و متغیر مدینه کوچکترین تغییری در آن به وجود نیاورده

۳۵ - تحفه الحرمین، ص ۲۲۷.

۳۶ - توصیف مدینه - فصلنامه میقات حج، شماره ۵، ص ۱۱۸.

۳۷ - سفر نامه سیف الدوله، ص ۱۴۳.

۳۸ - نوشته مخبر السلطنه که «این ضریح را امین السلطنه نصب کرده است» از جهاتی قابل تردید است - نک: سفر

نامه مخبر السلطنه، ص ۲۷۰.

است، دلیلی است بر اصالت و خالص بودن فولاد این ضریح.

مشاهدات یک جهانگرد از ویرانی بقیع:

حرم ائمه بقیع - علیهم السلام - از دو جنبه معنوی و ظاهری و از نظر روحانی و شکوه و جلوه ساختمانی، در طول تاریخ و از دوران رسول خدا تا به امروز، قلوب مسلمانان و زائران و توجه نویسندگان و مورخان را به خود جلب نموده است. زیرا اینجا بزرگترین جایگاه عبادت و پرستش خداوند متعال و از بقاع و بیوت رفیعی است که: «أَذِنَ اللَّهُ أَنْ تُرْفَعَ وَيُذْكَرَ فِيهَا اسْمُهُ». این خانه مهبط ملائکه و فرشتگان و محل نزول رحمت الهی و برکات آسمانی است.

اینجا محل ابتهال به خداوند و درخواست حاجات از قاضی الحاجات است. اینجا محل قبول دعاها به برکت دفن پیکر چهار تن از معصومان و از اوصیای رسول خدا و فرزندان امیر مؤمنان و فاطمه زهرا - سلام الله علیها - است. از این رو است که رسول خدا - ص - برای بیان عظمت و اهمیت این جایگاه، به هنگام دعا بر اهل بقیع در کنار این حرم که آن روز به عنوان خانه عقیل مطرح بود توقف و از خداوند طلب رحمت و مغفرت می نمود.

پس از آن حضرت و با دفن شدن پیکر پاک این امامان توجه مسلمانان بدین نقطه جلب گردید و هر زائری پس از زیارت قبر و مسجد رسول الله، در این حرم و در کنار این قبور شریف قرار می گرفت و یکی از دو درب این حرم در تمام ساعات روز، به روی زائران و ارادتمندان این امامان باز بوده است.

و اما از نظر شکوه و جلوه ظاهری، این حرم شریف با گنبد و بارگاه کهن و سر به فلک کشیده اش و با ضریح زیبا و ظریفش، در طول تاریخ، میان سایر بقاع می درخشید و بر همه مقابر موجود در مدینه؛ از یاران و اقوام رسول خدا، نور و روشنائی می بخشید که اینک در اثر جهل و نادانی کوته نظران و جور ظلم ستمگران، نه از آن عبادت کنندگان بجزر به صورت محدود خبریست و نه از آن گنبد و بارگاه اثری.

یکی از جهانگردان غربی به نام مستر ریتر RITER که به فاصله چند ماه از ویرانی این حرم و سایر مقابر و حرمها، بقیع را دیده، ویرانی آنجا را چنین ترسیم نموده است:

چون وارد بقیع شدم، آنجا را همانند شهری دیدم که زلزله شدیدی به وقوع پیوسته و به ویرانه‌ای مبدلش ساخته است؛ زیرا در جای جای بقیع بجز قطعات سنگ و کلوخ در هم ریخته و خاکها و زباله‌های روهم انباشته و تیرهای چوب کهنه و شیشه‌های درهم شکسته و آجرها و سیمانهای تکه تکه شده، چیز دیگری نمی‌توان دید، فقط در بعضی از رهگذرهای تنگ این قبرستان از میان این زباله‌ها راه باریکی برای عابرین باز نموده‌اند. و اما آنچه در کنار دیوار غربی بقیع دیدم، تلی بود از تیرهای قدیمی و تخته‌های کهنه و سنگها و قطعات آهن روی هم انباشته که اینها بخشی از زباله‌ها و بقایای مصالح ساختمانهای ویران شده‌ای بود که در کنار هم انبار شده بود ولی این ویرانی‌ها و خرابیها نه در اثر وقوع زلزله و یا حادثه طبیعی، بلکه با عزم و اراده انسانها به وجود آمده است و همه آن گنبد و بارگاههای زیبا و سفید رنگ که نشانگر قبور فرزندان و یاران پیامبر اسلام بود، با خاک یکسان گردیده است.

او اضافه می‌کند: چون برای مشاهده بیشتر این آثار، که نشانگر قبور مسلمانان صدر اسلام و تاریخ‌سازان روزگار است، در میان سنگ و کلوخ حرکت می‌کردم. از زبان راهنمایم شنیدم که از شدت ناراحتی این جمله‌ها را آهسته! تکرار می‌نمود: «استغفرالله»، «استغفرالله». «لا حول ولا قوه الا بالله».

مدارس آیات خلت من تلاوة...

و گویی دعبل خزاعی همان وضع تأسف بار را به نظم در آورده و با شعر خود مجسم کرده است که نویسندگانی مانند ریتر RITET پس از قرن‌ها آن را مشاهده و با نثر خود ترسیم نموده‌اند. و گویی که دعبل قصیده خود را از زبان شیعیان؛ این ارادتمندان و پیروان اهل بیت عصمت و طهارت در این عصر سروده و از محضر حضرت رضا - ع - به دریافت جایزه نایل گردیده است که می‌گوید:

مدارس آیات خلت من تلاوة و منزل وحی مقفر العرصات

«آن خانه‌ها محل فرا گرفتن آیات قرآنی بود که خالی گشته و محل نزول وحی الهی

بود که به بیابان خشک و قفر مبدل شده است.»

منازل قوم یهتدی بهدهام
فتؤمن منهم زلة العثرات
«خانه‌های مردمانی که دیگران به برکت آنان هدایت می‌یابند، و در اثر عصمتشان از هر اشتباه و لغزش در امانند.»

منازل جبریل الامین یحلها
من الله بالتسليم و البركات
«خانه‌هایی که جبرئیل امین از سوی خداوند به همراه سلام و برکات او، بر آنها نازل می‌شد.»

منازل وحی الله معدن علمه
سیبل رشاد واضح الطرقات
«خانه‌هایی که محل وحی خدا و معدن علم، و راه‌های رشد و روشن او است.»
منازل كانت للصلوة وللتقی
وللصوم والتطهیر والحسنات
«خانه‌هایی که پی ریزی آنها برای نماز و تقواست و اساس آنها برای روزه و پاکی و نیل به حسنات است.»

دیار عفاها جور کل منابذ
ولم تعف للایام والسنوات^{۳۹}
«خانه‌هایی که دست جنایتکار دشمن ویرانشان ساخته، نه گذشت ایام و سنوات و عوامل طبیعی.»

